

Валентина НАДОЛЬСЬКА
(Луцьк)

СТАТИСТИЧНІ ВИДАННЯ ПРО ЕТНІЧНУ СТРУКТУРУ НАСЕЛЕННЯ ВОЛОДИМИР-ВОЛИНСЬКОГО ПОВІТУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Тривалий період історії Волинського краю пов'язаний із його входженням до складу Російської імперії. Після трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1796 років) на територію Правобережної України було поширено адміністративно-територіальний устрій у відповідності із загально-російським зразком. Зокрема, на основі колишнього Волинського і північної частини Київського воєводства Речі Посполитої утворено Волинську (з 13 квітня 1793 р. до 1 травня 1795 р. – Ізяславську) губернію. Імператорський указ “О новом разделении Государства на губернии” (12 грудня 1796 р.) докладно визначив адміністративний устрій новоствореної губернії, яка початково була поділена на 17 повітів [1, 229]. Одним із підрозділів північно-західної поліської частини Волині став Володимир-Волинський повіт, площею 5692,8 кв. в. землі [9, 508].

Новою владою здійснювалися систематичні заходи для зібрання повної інформації про природно-географічні, економічні, соціальні та ін. умови життєдіяльності місцевого населення. Статистичні дані різного походження і характеру накопичувалися у звітній документації місцевих і губернських органів влади, з другої половини ХІХ ст. після опрацювання статистичними комітетами вони друкуються у спеціальних виданнях. Російські статистичні матеріали є важливим джерелом й для вивчення етнічного складу населення губернії та її окремих повітів, його змін в ХІХ – на початку ХХ ст.

Цікаві дані про чисельність різних етнічних груп регіону були зібрані етнографічно-статистичною експедицією в Південно-західний край Російського географічного товариства, очолюваною П. Чубинським, протягом 1869–1870 рр. Окремі матеріали праць учасників експедиції характеризують склад населення Володимир-Волинського повіту. Відповідно до опрацьованих науковцями парафіяльних списків більше восьми відсотків мешканців (8,08%) повіту на той час складали католики. У даному випадку конфесійна приналежність відіграє й важливу етнодиференціюючу роль. На Волині, як і в сусідньому Царстві Польському, католицька віра і польська етнічна самосвідомість у досліджуваній період в основному співпадали, хоча в звіті й зазначалося, що „поляки не могли непорушно встояти проти будь-якого впливу живого органічного середовища, яке було представлене народністю й історичними традиціями місцевого населення” [7, арк. 46].

Більш широко висвітленою є частина дослідження П. Чубинського, присвячена євреям. У Російській імперії Волинь входила до складу „смуги єврейської осілості”, тому ця етнічна група була досить представницькою, в першу чергу в містах і містечках краю. За результатами обстеження експедиції м. Володимир-Волинський був віднесений до третьої категорії населених пунктів губернії, чисельність євреїв в яких щодо загалу мешканців не перевищувала 50–60 %. За кількістю ж євреїв (більше 5000 душ) серед повітових міст Волині Володимир-Волинський увійшов до третьої групи міст губернії, поступаючись Житомиру, Дубно та ін., де мешкало більше 15000–10000 представників цієї національності [6, 178]. У Володимир-Волинському повіті в цілому ж у досліджуваній період проживало 13 629 єврея.

У працях експедиції наводяться також статистичні дані щодо економічної діяльності євреїв краю. Звертається увага на найбільш поширені заняття – орендування земельних наділів, ремесла, торгівлю, дрібне промислове виробництво. Так у Володимир-Волинському повіті 13 євреїв орендувало 12 маєтків загальною площею 4711 дес. землі, сплачуючи в рік 8766 руб. орендної плати [6, 183]. Тут працювало 746 євреїв-ремесників, функціонувало 642 лавки, торгівлю в яких вели представники цієї етнічної групи. Це були не найвищі показники порівняно з іншими повітами губернії.

По місту Володимир-Волинському матеріали експедиції доповнюють і конкретизують статистичні дані, зібрані для характеристики економічного стану міських поселень Європейської

Росії в 60-х роках ХІХ ст. В повітовому центрі мешкало 3778 осіб, в тому числі 96 осіб із колишньої польської шляхти, 510 цехових ремісників єврейської національності [8, 14].

Значну роль у вивченні національного складу західних губерній Російської імперії відіграли офіцери Генерального штабу, які проводили офіційну дослідницьку роботу. Ними був укладений загальний по імперії військово-статистичний збірник, який включав відомості про національний, релігійний склад населення, систему землеволодіння кожної губернії. За обстеженнями 1883–1884 рр. офіцерами Генерального штабу Київського військового округу Волинської губернії підполковник О. Забелін склав її військово-статистичний огляд [1]. На відміну від загального збірника, який містив приблизні дані, огляд Волинської губернії базувався на матеріалах губернської і місцевих адміністрацій. Використовуючи порівняльно-статистичний метод дослідження, автор склав детальний опис краю в цілому, його окремих повітів.

Так автор не обійшов увагою процесів іноземної колонізації Волині, яка особливої масштабності набула в другій половині ХІХ ст. Володимир-Волинський повіт лише частково став територією осідання чеських і німецьких переселенців. До аграрної реформи сюди прибуло тільки 577 німців, з них 475 із Царства Польського і 102 із західноєвропейських держав. У наступне десятиріччя чисельність німецьких колоністів на Волині в цілому зростає в 2,5 рази, відповідно до Володимир-Волинського повіту приїхало ще 653 особи. У 70-х рр. ХІХ ст. тут існувала 12 німецьких колоній (для порівняння: в Луцькому повіті – 96) [1, 168]. Така ситуація пояснювалася в першу чергу нижчою родючістю ґрунтів повіту, наявністю чималих площ низинної болотистої місцевості.

У наступні роки кількість німців-колоністів істотно зростає внаслідок внутрішніх міграцій і високих показників природного приросту. Німецька колонізація спрямовувалася головним чином північніше Києво-Брестського шосе, поширюючись не більше як на 40 верст від південного кордону Полісся, в окремих випадках дещо далі.

Оселилися в повіті й вихідці із Богемії – 1354 чехи, утворивши 3 колонії. У розрізі губернії їх чисельність була не високою: всього 7 % прибулих у край чеських селян [1, 170].

Станом на 1881 р. у Володимир-Волинському повіті існувало 106 колоній іноземних поселенців, в яких налічувалося 2342 двори (в середньому 22 двори і 134 мешканця на одну колонію). Серед колоністів більшість складали німці – 12838 осіб. Стабільною залишалась чисельність чехів – 1354 особи. Щодо чисельності іноземних колоністів Володимир-Волинський повіт займав п'яту позицію, поступаючись лише Житомирському, Луцькому, Новоград-Волинському і Ровенському повітам Волинської губернії [1, 172]. Колонії складали 1/4 всіх поселень повіту. Відповідно співвідношення дворів становило 1/12. Чисельність колоністів не перевищувала 10 % всіх мешканців повіту. Ними було придбано у власність або орендувалося 37218 дес. землі (6,33 % всієї землі Володимир-Волинського повіту) [1, додаток № 7].

Чисельною етнічною групою повіту були й євреї. Серед тогочасних 8051 жителів міст Володимир-Волинського повіту налічувалося 6452 єврея. Приблизно стільки ж осіб єврейської національності в середньому припадало на одне міське поселення повіту. Аналогічні співвідношення були високими у 13 містечках Володимир-Волинського повіту: 15 419 всіх мешканців, з них 9 375 євреїв. В одному містечку в середньому проживало 721 єврей. У сільській місцевості в абсолютній більшості переважали українці. У 441 селі повіту із загальною кількістю населення 143 093 осіб мешкало лише 2 329 євреїв, в одному селі в середньому 6 осіб [1, 155]. На відміну від Житомирського, Овруцького, Луцького, Дубенського та ін. повітів Волинської губернії, в яких існували єврейські землеробські колонії, у Володимир-Волинському повіті офіцерами Генерального штабу таких зафіксовано не було. Євреї переважно були зайняті в сфері торгівлі (в повіті діяло, наприклад, 364 шинки), ремесел, дрібної промисловості, займалися візництвом, орендували землю (21 єврей орендував маєтки розміром більше 500 дес. землі; 20 % великих маєтків повіту орендувалося євреями), озера і річки.

До етнічних груп, які виділялися своєю впливовістю в економічному житті краю, на основі статистичних даних О. Забелін відніс і поляків. Польське питання продовжувало турбувати російський уряд, тому у „Військово-статистичному огляді” було детально охарактеризовано заходи російського уряду здійснювані після 1863 р. задля активної деполонізації краю. У першу чергу вони спрямовувалися на зменшення польського землеволодіння в західних губерніях імперії, з цією метою юридична і фінансова підтримка надавалися російським землевлас-

никам, котрі виявляли бажання придбати маєтності в краї.

Проблема польського землеволодіння продовжувала залишатися актуальною і для Волині, адже із 7569 землевласників губернії, наділи яких складали 50 – більше 10 тис. десятин, поляків налічувалося 5727 осіб, або 75,6 %. У їх володінні перебувало 1689833 дес. землі. У Володимир-Волинському повіті 66 % землевласників були поляками. В їх володінні знаходилося 86 % землі. Відповідно до статистичних даних Володимир-Волинський повіт був віднесений до таких, де російське землеволодіння розвивалося дуже слабо.

Також О. Забелін систематизував статистичні дані щодо розподілу в повітах міських й сільських поселень, розміщення в них жителів за релігійною ознакою. При врахуванні поширеності лютеранства серед німців, іудаїзму – євреїв, католицизму – поляків, гуситства – чехів, православ'я – українців можемо скласти загальну уяву й про етнічну структуру Володимир-Волинського повіту станом на 1883 р. У 577 поселеннях повіту (без міст) проживало 173 204 осіб. Серед них у 387 поселеннях переважало православне населення, у 87 – католицьке, в 93 – лютеранське, 8 – іудейське (як правило містечка). Поселень з переважаючим гуситським населенням тогочасна статистика зафіксувала 2. За віросповіданням мешканці Володимир-Волинського повіту розподілялися наступним чином [1, додаток № 5]:

Таблиця № 1

Віросповідання	У місті (осіб)	У повіті (осіб)
Православні	928	137346
Католики	669	17052
Лютерани	–	6099
Гусити	2	989
Іудеї	6452	11704
Всього	8051	173204

Як видно з таблиці, абсолютна більшість українців була сільськими жителями. Чисельно в містах і містечках повіту також були представлені католики й іудеї.

На 100 православних в містах повіту приходилося 768 представників інших віровизнань (згідно офіційної російської термінології – іногородців), в повіті в цілому – лише 26 [1, 113]. Показовими є й обрахунки відсотка поселень з переважанням населення за релігійною ознакою. У Володимир-Волинському повіті (без врахування міських жителів) налічувалося 67 % поселень, у яких мешкали переважно православні (середня кількість мешканців – 370 особи), 15 % – католики (відповідно – 130 осіб), 16,1 % – лютерани (84 осіб), 1,4 % – іудеї (1316 осіб., окремо в містечках 2016 осіб), 0,5 % – гусити (179 осіб) [1, 119].

Як бачимо, систематизовані у „Військово-статистичному огляді Волинської губернії” дослідницькі матеріали зафіксували цінну інформацію про етнічну структуру населення губернії в цілому, її окремих повітів.

Функції зібрання і систематизації різнопланових статистичних матеріалів задля забезпечення відповідних державних структур усіма необхідними даними у губерніях Російської імперії в другій половині XIX ст. покладалися й на спеціальні комітети. Важливі відомості, що характеризували окремі аспекти життя етнічних груп краю, фіксувалися, зокрема, у виданнях Волинського губернського статистичного комітету.

Щорічні видання губернського комітету склалися за усталеною схемою і вміщували демографічну й господарську статистику краю, краєзнавчі матеріали. Як правило, вони стосувалися губернії в цілому, хоча в окремих випадках також подавалася статистика, яка характеризувала повіти, міста, сільські поселення краю.

Обов'язковою складовою погубернських статистичних збірників були дані про віросповідання населення Волині. Наприклад, в „Пам'ятній книжці на 1895 рік” знаходимо інформацію про релігійну структуру населення Володимир-Волинського повіту (станом на 1893 рік). Мешканцями повіту було 178827 православних, 23133 католика, 11472 протестанти, 13579 іудеїв, 711 гуситів, 46 баптистів [3, 22]. У книжках подавалася детальна інформація не лише про діючі церкви, але й про функціонуючі синагоги, католицькі, караїмські, магометанські, лютеранські храми. Так у повітовому місті налічувалося 2 православні церкви, 1 католицький костел, 3 каплиці, 1 синагога і 7 єврейських молитовних будинки. У Володимир-Волинському повіті ж загалом функціонувало 199 православних церков, 9 каплиць і 2 монастирі, 13 католицьких костелів і 20 каплиць, 18 протестантських храмів, 8 іудейських синагог і 30 єврейських молитовних будинків [1, 23].

Пам'ятні книжки Волинської губернії та її огляди вміщували також дані про діючі заклади

освіти краю, чисельність їх учнів. При цьому окремо обраховувалися єврейські школи різних рівнів (двокласні, однокласні та приватні училища, хедери, школи меламедів), школи при іноземних колоніях. Зокрема, на початку ХХ ст. у Володимирі-Волинську діяли двокласне чоловіче міське училище з жіночим відділенням, казенне однокласне єврейське училище першого розряду [2, 14].

Упорядники статистичних матеріалів у своїх збірниках торкалися і соціально-економічних проблем. Як правило, у регіональному розрізі (по повітах і повітових містах) подавалися дані про кількість жителів за становою ознакою. При цьому додатково визначався розподіл духовенства із врахуванням релігійного визнання (у Володимир-Волинському повіті православних – 535 осіб., католицьких – 12, іудейських – 16). Серед селянського стану окремо виділялися чехи та євреї-землероби. Якщо останніх за статистичними даними у повіті не було, то чехів рахувалося 694 осіб. У сільській місцевості також налічувалося 18289 колоністів-німців [3, 8].

Серед статистичних джерел кінця ХІХ століття особливої уваги дослідників заслуговують також матеріали першого всеросійського перепису населення 1897 року [4]. Вперше в них знаходимо повну інформацію про етнічну структуру населення Волинської губернії, частку осіб різних національностей серед мешканців всіх повітів, міських і сільських поселень, їх соціальну диференціацію, рівень грамотності, а також представництво у різних сферах виробничої і невиробничої діяльності. І хоча при визначенні національної приналежності у ході перепису був використаний критерій рідної мови, це не дає підстав повністю заперечувати достовірність зібраної інформації. Недоліки статистики, що використовує мову в якості етнічного критерію, певною мірою корегуються при використанні побічних показників етнічності.

За матеріалами перепису малороси (українці) складали абсолютну більшість населення Володимир-Волинського повіту – 72,09 %. Серед етнічних меншин своєю чисельністю виділялися євреї – 10,42 % всіх мешканців, поляки – відповідно 8,38 %, німці – 5,68 %, великоруси (росіяни) – 2,76 %. Кількість інших етнічних груп була незначною: татари – 0,03 %, чехи – 0,59 %, інші – 0,05 % [4, ІХ].

Українці проживали головним чином в селах і належали до селянського стану. Розподіл польського населення за станами вказував на його панівне становище. За підрахунками 1897 р. полякам належало на Волині 1 352 тис. дес. землі, або 42,8 % її приватного фонду. Відносно високим серед поляків був відсоток міщан, особливо порівняно з українським населенням (21,52 % проти 2,61 %). Але і серед поляків найбільш чисельним станом були селяни (60,66 %). Євреї у своїй основній масі були віднесені до міщанського стану (97,66 %) і проживали окрім повітових центрів в невеликих містечках і селах. За становим розподілом 28,91 % німців приходилося на міщан, 64,02 % – на селян, 6,21 % – на іноземців (тобто таких, які не мали російського громадянства). Подібно до німців чехи мешкали переважно в селах. Росіяни проживали переважно у міських населених пунктах та належали до дворянського стану і чиновників. Загалом згідно перепису у повіті проживало 1966 дворян, 1254 осіб духовного стану, 90 купців, 33580 міщан, 232568 селян, 6739 іноземних підданих.

Таким чином, російська статистика ХІХ – початку ХХ ст. зафіксувала присутність у масиві чисельно переважаючого місцевого українського населення Володимир-Волинського повіту й інші етнічні компоненти: єврейський, польський, німецький, російський, чеський. Разом з тим, порівняно з іншими адміністративними підрозділами Волинської губернії кількісне представництво різних етнічних груп у повіті було незначним.

1. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / Составил А. Забелин. Ч. I. – К., 1887.
2. Обзор Волынской губернии за 1906 год. – Житомир, 1907.
3. Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. – Житомир, 1895.
4. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. VIII. Волынская губерния. – СПб., 1904.
5. Полное собрание законов Российской империи. Т. XXIV. – СПб., 1850.
6. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования собранные д.г.л. П. П. Чубинским. Т. 7. – СПб., 1872.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 442, оп. 53, спр. 353.
8. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 г. Часть первая. – СПб., 1863. VIII. Волынская губерния. – С. 1–36.
9. Энциклопедический словарь / Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Т. ХVA. – СПб., 1895.